

A MAGYARORSZÁGI ISKOLÁZÁS A REFORMÁCIÓ SZÁZADÁBAN (1540–1610) A WITTENBERGI ORDINÁCIÓS ANYAKÖNYVEK TANÚSÁGA ALAPJÁN

1. Kishatárforgalom

Erdélyi Gabriella meglehetősen színes képet fest a Vatikáni Levéltárban megőrzött iratok alapján a késő középkori Magyarország iskolázási viszonyairól. Rengeteg diák szerepel a római kérvények elbeszéléseiben: iskolában lakó kisdíákok, vándorló nagydiákok. Ezekből az adatokból kibomlik a késő középkori Magyarország falusi plébániai iskolahálózata, melyre vonatkozó okleveles adataink alig maradtak fenn.

Az utazó diákok ugyanakkor iskolai mobilitásról is tanúskodnak, arról a körülményről, hogy egy falusi iskola, egy falusi tanító híre akár száz kilométernyi távolságból is toborozhatott hallgatóságot.¹ Azért tartom figyelemreméltónak ezt az eredményt, mert a belföldi mobilitás és peregrináció falusi-mezővárosi szintű késő középkori gyakorlata feltűnő párhuzamosságot mutat azokkal a mintegy két nemzedékkel későbbi adatokkal, melyek az alább ismertetett protestáns lelkész-avatási életrajzokban maradtak fenn. A 16. század második felének diákjai is nagy távolságokat tettek meg (és nemcsak kifejezetten az egyetemjárás értelmében). A népszerű városi iskolák mellett nagyon sok az életrajzokban a mezővárosi helysín, de apró falvakban működő iskolák is keresettek lehettek. A késő középkori és a kora újkori források egymás mellé téve rávilágítanak e magatartásminták folyamatosságára, egyben kölcsönösen igazolják a belőlük levonható következtetéseket.

Az ordinációs bejegyzésekben a protestáns lelkészek és tanítók útvonalait, a papkeresés módszereit vizsgálom.² A „kishatárforgalom” alcím jelzi egyrészt a kétirányú mozgásokat, másrészt azt, hogy a papválasztás során fontos szempontként merült fel a közelség: papot lehetőleg a szomszédból volt érdemes hozni, s például a Szepességből nézve Selmezbánya, Teschen (Cieszyn PL) és Krakko egyaránt szomszédos városok voltak.

A legújabb kutatások felfigyeltek a papság „kívülálló” voltára, a hívek társadalmától

¹ ERDÉLYI 2011, 81–91.

² Vö. JAKUBOWSKI-TIESSEN 2005.

való szociális, kulturális különállásukra.³ Ezt figyelembe véve egyáltalán nem meglepő, sőt természetes jelenség a lelkészek térbeli mobilitása.⁴ A rendszerből éppen a helyi karrierek lógnak ki, azok a személyek, akik saját hazájukban próbálnak profétálni.⁵ Az életrajzok elemzése során ezért az alábbiakban erre a szempontra is figyelmet fordítok.

A kishatárforgalmat az is elősegítette, hogy a határok innenső és túlsó oldalán ugyanazokat a nyelveket beszélték, a németet és egy – a forrásokban többnyire csehnek vagy vendnek nevezett – szláv nyelvet, ezeken a nyelveken kellett a keresett papoknak prédikálniuk. A régióban beszélt szláv nyelveken (és német dialektusokon) belüli különbségek a kölcsönös megérthetőség határain belül mozogtak. Egyetlen „vend” vagy „tót” prédikátor sem tiltakozott, ha meghívást kapott valahova „cseh” vagy „lengyel” papnak. Arról, hogy mégis adódhattak olykor nyelvi nehézségek, áthidalandó nyelvjárási különbségek, abból értesülünk, hogy a hívek időnként elégedetten dicsérték papjuk „érthető” beszédét.⁶

2. A forráskorpusz

Ha a régió evangélikus lelkészjelöltjei meg akarták spórolni a hosszú és drága wittenbergi utat (jóllehet ezen általában nem takarékoskodtak), akkor a sziléziai Briegben (Brzeg PL) nyerhettek papszentelést. Sajnos a briegi ordinációs regiszter tízévnyi adat kivételével (1564–1573) elveszett, de így is sok magyarországról tudjuk, hogy itt avatták őket lelkésszé.⁷ A briegi anyakönyv szűkszavúan általában a jelölt nevét, származási helyét, az avatás időpontját és a célállomást közli, azaz azt a gyülekezetet, mely a jelölt számára meghívólevelet állított ki. Mindig megadja természetesen a felavatást végző szuperintendensnek vagy helyettesének nevét és titulusát is, ennek azonban jelen vizsgálatban nincs jelentősége.

³ GOODALE 1999; KAUFMANN 2003.

⁴ RIEGG 2002; PTASZYŃSKI 2010.

⁵ VOGLER 1994; SCHORN-SCHÜTTE 1996.

⁶ A jägerndorfi polgármester, a tanács és az egész község Brandenburi Györgynek a budai Johannes Kresling prédikációjáról. Jägerndorf (Krnov CZ), 1536. márc. 25. CSEPREGI 2013, 408–409.

⁷ SOFFNER 1897. Az ebben a névsorban szereplő lelkészjelöltek többsége, 96 személy magyarországi (vö. a Lőcséről Briegbe érkezett lelkészjelölteket: KATONA 2011, 184, 232, 238, 245, 282). Ugyanebben az évtizedben a Wittenbergben lelkésszé avatott magyarországiak száma csupán 52, a briegi mennyiségnek alig több mint fele (MEEE 22–48)! Valentinus Hortensius szepesi 24-városi esperes 1582-ben hangsúlyozta, hogy a szepesi prépost elismerte a briegi papszentelést (*neque ordinationem Brigensem improbavit*), 1583-ban pedig ugyanő szintén a prépost előtt azt vallotta, hogy papjait részben Wittenbergben, többségüket azonban Briegben avatták föl (*nos sicut confessionis nostrae, ita et ordinationis non pudere, et alios Vittenbergae, perplures vero Brigae in publico coetu a viris piis et doctis ordinatos esse*). ETE 2: 438–439.

A briegi regiszterhez hasonló tömör adatsor maradt fenn az anhalti Zerbstből, szórványosan ebben is előfordulnak magyarországiak.⁸ A vizsgált korszakban előelőfordult még hazai jelöltek ordinációja Grazban a 16. század végéig fennálló stájer szuperintendencia révén,⁹ névsorokkal viszont innen nem rendelkezünk.

Majdnem hiánytalanul fennmaradtak viszont a wittenbergi ordinációs anyakönyvek,¹⁰ melyekből az 1537 és 1572 közötti mintegy 3000 bejegyzést Georg Buchwald két nyomtatott kötetben adta ki.¹¹ Az első negyedszázad adatai ugyanazt a takarékos sémát követik, melyet a briegi listával kapcsolatban ismertettem: jelölt neve, származási hely, úti cél, dátum. De 1562-től kezdve itt már a felavatottak rövid sajátkezü önéletrajza, tanulmányi előélete, szakmai pályafutása is olvasható (természetesen az avatás időpontjáig), így könnyen nyomon követhető az érintettek idevezető útja.

A wittenbergi lelkészjelöltek nagy része természetesen a helyi egyetemen tanult, de sokan kizárólag az ordináció kedvéért vállalták a hosszú utat, még abban a korban is, mikor jóval közelebb, Grazban vagy Briegben is kérhették volna felavatásukat. Ugyan az egyetem jó hírét a század utolsó évtizedeiben megtépázták, de ez a wittenbergi ordináció rangját szemléltetést nem érintette, lelkészjelöltek még akkor is tömegével érkeztek, amikor a diákok már el-elmaradoztak.

A wittenbergi városi templom egy külön helyiségében (*Ordiniertenzimmer*) őrzött anyakönyvekből a 18. századtól kezdve többen is kivonatolták a magyarországi személyekre vonatkozó adatokat, e kéziratokat felhasználta mind Klein János Sámuel a maga életrajzi lexikonjában,¹² mind Bartholomaeides János László a wittenbergi magyarokról írt máig nem helyettesíthető könyvében.¹³ Ám ahogy a kivonatos másolatok nem voltak hiánytalanok és hibátlanok, úgy a rájuk támaszkodó kézi-nyelvek is csak tovább népszerűsítették a félreolvasásokat és a tollhibákat.¹⁴ A ma-

⁸ BECKER 1896–1897. Zerbstben elsősorban cseh gyülekezetek számára avattak lelkészeket, de 1620 után közülük sokan Magyarországra visszatérve itthon folytatták pályájukat.

⁹ Pl. a Harkára meghívott Johannes Capeller (1584) vagy a Bártfára meghívott Severinus Sculteti (1591). Hasonló számban találunk Regensburgban felavatottakat is, pl. Szalónakra Leonhardus Krull (1569) vagy Petánra Johannes Gaepner (1601).

¹⁰ Mai lelőhelyük: Archiv der Stadtkirchengemeinde Wittenberg. Az első kéziratkötet címe: *Verzeichniss derer Christlichen Persohnen die von Jahr 1537. biss 1560. in Hissiger Stadt- und Pfar-Kirche zum Priester Amt sind ordinirt und Eingeseegnet worden.*

¹¹ WO 1–2. Digitalizálva elérhető a Magyar Evangélikus Digitális Tárbán: <http://medit.lutheran.hu>.

¹² KLEIN 1789–1873.

¹³ BARTHOLOMAEIDES 1817.

¹⁴ Bartholomaeides valószínűleg az eredeti anyakönyveket tanulmányozta. A Stromp László által kiadott kivonatok készítője a Wittenbergben 1772-ben megfordult Lányi Mátyás volt. Klein egy ettől eltérő kéziratot használt, melynek Schulek József-féle másolata megtalálható ez Evangélikus Országos Levéltár AGE, V. 54: 1–95 jelzete alatt. (Mindezekben közös, hogy erdélyi szász jelöltek

gyarországi másolatok használhatóságának pontos felismerésében és értékelésében sokat segített, hogy Stromp László az előző századfordulón összeolvasta a hazai kézírathagyományt a Buchwald-féle tudományos kiadással, azaz az általa közölt anyagnak mintegy a felével – rámutatva számos kihagyásra, fantomszemélyekre, értelemtorzító elírásokra.¹⁵

A mostani elemzés szempontjából legértékesebb segédeszköz egy folyóiratban megjelent cikksorozat. Két kötetének megjelenése után Buchwald a *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* hasábjain közölte az 1572 utáni anyakönyvekből az akkori Osztrák–Magyar Monarchia területét érintő adatokat.¹⁶ 1903-ban a 11. folytatás – az 1601. évnél – ugyan *Fortsetzung folgt* megjegyzéssel, de sajnos mégis folytatás nélkül megszakad. Ez a 679 életrajzot tartalmazó válogatás azért is jelentős, mert 1. szemben az 1562 előtti tömör bejegyzésekkel itt már valódi önéletrajzokat olvasunk; 2. szemben a 18. századi kézíratos másolatokkal itt nemcsak magyarországi születésű, hanem a szomszédos tartományokból való személyek is megjelennek, akik a korszakra jellemzően megtalálták az utat Magyarországra; 3. ebből a korszakból már hiányoznak a hagyományosan külön vizsgált és vizsgálandó erdélyi századok, viszont annál intenzívebb a szlovák evangélikusok és a cseh-morva testvérek közötti kétirányú átjárás; 4. a szövegközlés megbízhatósága vitán felül áll.

nem vesznek figyelembe, de pl. Kriebel János kézirata már őket is szerepelteti: OSZK, Quart. Lat 359: 105–174.) A hibák továbbörökítésében nagy szerepe volt Klanicza Márton és Hornyánszky Viktor sokat forgatott, a 18. században íródott és a 19. században kiadott gyülekezettörténeteinek: KLANICZA 1865; HORNÝÁNSZKY 1867.

¹⁵ MEEE 1–147. Digitalizálva elérhető a Magyar Evangélikus Digitális Tárban: <http://medit.lutheran.hu>. Caspar Lugislandt bejegyzéséből (1550) a másolók teremtették meg Caspar Cappislanus és Caspar Kosparg alakját, Gallus Klacsko neve (1572) pedig Paulus keresztnévvel és Maczko családnévvel is előfordul.

¹⁶ WO JGPÖ. Digitalizálva elérhető a Magyar Evangélikus Digitális Tárban: <http://medit.lutheran.hu>.

3. A lelkészjelöltek földrajzi mobilitása életrajzaik statisztikája alapján

Az 1540–1610 közötti három nemzedék egyben három korszakot, utánpótlási modellt, iskolázási stratégiát képvisel.¹⁷

1540–1572

Jellemző az erdélyi szászok erős jelenléte (az utolsó erdélyi szász lelkész ordinációja Wittenbergben: 1577). A jelöltek többsége egyetemi tanulmányok után elsősorban a wittenbergi egyetemről érkezik.¹⁸ Feltűnően magas azoknak az aránya, akik származási helyükön lesznek lelkészek.¹⁹ Mivel 1562-ig a bejegyzések szűkszavúak, alsóbb fokú iskolázásukról nem tudunk sokat, csak feltételezhetjük, hogy a származási helyként megadott város iskoláját valószínűleg látogatták. A „házájukban próféták” magas száma (az erdélyi szászok esetében ez a többséget is jelenti) arra utal, hogy a lelkészutánpótlás biztosítása és valószínűleg finanszírozása a helyi közösségek gondja volt, azzal küldték fiaikat egyetemre, hogy hazatérve nekik szolgáljanak. A számok arra utalnak, hogy az erdélyi szászok körében ez másoknál szervezettebben történt, az anyagi háttér biztosabb volt (a hagyományok is kiforrottabbak voltak),²⁰ ritkábban fordult elő, hogy a jelölt egyetemi tanulmányok nélkül töltött be lelkészi állást.²¹ A viszonylag fejlett városi iskolarendszer (Brassó mellett elsősorban Szeben és Beszterce) nemcsak az alkalmas jelöltek kiválasztását segítette, de a külföldről hazatérőknek is tagolt karrierlehetőséget nyújtott.

A két nemzedék közötti átmenetet képező évtizedben, amikor már önéletrajzi beszámolók is megjelennek (1562–1572), megfigyelhető az egyetemi végzettség

¹⁷ Lásd a függelék 2. táblázatát. A statisztikai vizsgálatba összesen 472 Magyarországon megfordult (idevalósi vagy ide érkező) lelkészjelölt bejegyzését vontam bele. Az önéletrajzi adatok táblázatos összefoglalása elérhető: CSEPREGI ZOLTÁN: *Magyarországon megfordult lelkészjelöltek életrajzi adatai a wittenbergi ordinációs anyakönyvekből (1540–1610)*. Kézirat. Budapest, 2014. <http://teol.lutheran.hu/images/file/tort/publi/migratio1.pdf>.

¹⁸ A táblázatban azokat vettem wittenbergi diáknak, akiknek vagy beiratkozási adata maradt fenn az egyetem anyakönyvében (AAV), vagy az ordinációs matrikula (WO) jegyzi meg róluk, hogy „erről az egyetemről” valók. A Bartholomaeides-féle kézikönyv és a részben rá támaszkodó mai peregrinációkutatás (SZÖGI) ennél jóval bővebb névsorral dolgozik, mert Bartholomaeides minden ordinációs adatból egyben immatrikulációs adatot is kreál, néhány esetben bizonytalansággal.

¹⁹ Származási helyen azt értve, amit a jelölt megadott, bár ez sokszor egy szülőfalujához közeli nagyobb város vagy legutolsó iskolavárosa volt. Néha pedig meg kell elégednünk a vármegyével vagy az egyházmegyével.

²⁰ TONK 1979, 37–170; Vö. SZABÓ–TONK 1992.

²¹ WAGNER 36–43.

fokozatos visszaszorulása és a középfokú tanulmányok felértékelődése. A származási helyre történő visszatérés stratégiája azonban jellemző lesz a nem erdélyi szász területeken is, amit azzal magyarázhatunk, hogy ott is kiépült a színvonalas városi iskolák rendszere és a helyi közösségek tudatos, szervezett törekvése a lelkészutánpótlás biztosítására.²²

1573–1589

Az 1572 utáni nemzedékből eltűnnek az erdélyi szászok, akik a papszentelés feladatát már kizárólag saját szuperintendensükre bízták. Az egyetemjárás meredeken visszaesik, az ordinációra jelentkezők többsége már középfokú iskolákból jön, sőt egynegyedük kizárólag saját hazájában végez tanulmányokat (ún. *domidoctus*). Néhány önéletrajzban ilyen megfogalmazásokkal találkozni: „peregrinációra indultam Sziléziába és Morvaországba” vagy „peregrinációra indultam Magyarországra és Erdélybe”.²³ Egyidejűleg nő az életpályák mobilitása, kevésbé lesz jellemző a „hazájában próféta” modell. Ennek hátterében már regionális szerveződésű közösségek törekvését sejtethetjük. Ahogy Erdélyben az egyes városok helyett a szász szuperintendens vette kezébe a feladatot, úgy Észak-Magyarországon is a bányavárosi, az ötvárosi vagy a szepesi városszövetségek, egyházszervezetek foglalkoztak a papnevelés-papszerzés gondjával.

A korábbi trendhez képest a legnagyobb különbségnek mégis azt látom, hogy megindul a kétirányú szakembercsere Magyarország és a szomszédos tartományok, Morvaország, Szilézia és – kisebb részt – Ausztria között. Azoknak az aránya, akik nem saját országukban, hanem származási helyükhöz képest külföldön kapnak lelkészi alkalmazást, a feldolgozott adatoknak immár egynegyedét teszi ki. A mozgás, mint említettem, kétirányú, kölcsönös, és az 1572 utáni nemzedékben a Magyarországról távozó és a Magyarországra érkező jelöltek száma kiegyenlített. Az imént regionális iskoláztatási és utánpótlás-szervezési modellről beszéltem, ezt ki kell azonban egészíteni fontos interregionális vonásokkal is. Erre a korszakra a *kisperegrináció* jellemző, nem akadémiai, hanem iskolai peregrináció (*peregrinatio scolastica*), nem németországi célpontokkal, hanem a Morvaország–Szilézia–Magyarország–Erdély képezte szűkebb térségben (kiegészítve Csehország és Ausztria

²² KATONA 2011.

²³ Abel Aurora Carponensis: *discessi uisitans regiones exteris, Poloniam, Russiam et Transyluaniam seu Daciam*, WO JGPÖ Nr. 160; Albertus Husselius Prividiensis: *impendi unum annum peregrinationi per Moraviam & Silesiam*, WO JGPÖ Nr. 243; Michael Kawicky Prividiensis: *peragrando nonnulla loca Hungariae et Transylvaniae consumsi annum*, WO JGPÖ Nr. 329; Jacobus Wernerus Arnovinus: *videndi aliquot regiones utpote Moraviam, Silesiam, Poloniam, Austriam, Ungariam*, WO JGPÖ Nr. 442.

szomszédos területeivel), azaz politikai értelemben a cseh és magyar korona országain, valamint az osztrák tartományokon belül. Ennek magyarzatai között biztosan ott van a konfesszionalizálódó német egyetemek válsága, de a hazai protestáns-humanista iskolarendszer kiépülése és megszilárdulása is.

1590–1610

Az előző szakaszban látott tendenciák folytatódnak: egyre ritkulnak az egyetemi tanulmányok, még inkább felértékelődik a középfokú iskolázás, továbbra is jelentős (1/5) a *domidoctus*ok aránya, ugyanakkor a származási helyről történő eltávozás és a tartományok közötti mobilitás töretlen. Jelentős elmozdulás a korábbi évtizedekhez képest, hogy az említett szakembercsere hazánk szempontjából egyértelműen az export irányába tolódik: lényegesen több magyarországi jut lelkészi álláshoz külföldre (elsősorban a cseh korona országaiban), mint ahány külföldit itt alkalmaznak (ez a többlet, azaz a kivándorlás és a bevándorlás közötti számszerű különbség az összes adat 14 százaléka). Az okokat valószínűleg abban találni, hogy a protestáns intézmények (az iskolarendszer és az egyházközségi hálózat) Magyarországon előbb épültek ki, mint Cseh- és Morvaországban vagy Alsó-Ausztriában, az oktatás fel-futásával és a lehetséges állások betöltésével nálunk viszont túlképzés és álláshiány alakult ki, míg a szomszéd tartományokban az iskolai kapacitás egyelőre elmaradt a kívánatostól, és nem tudta azonnal kielégíteni a gyorsan bővülő gyülekezeti igényeket. Mint említettem, nyelvi korlátok a határ két oldalán élők között gyakorlatilag nem léteztek, az iskolai és iskolamesteri mobilitás pedig gondoskodott a szükséges információáramlásról: mind a meghívók tudomást szerezhettek az alkalmas jelöltekről, mind a reménybeli pályázók a megüresedő helyekről. Nem zárható ki az sem, hogy néhány kulcspozícióban lévő teológus (iskolarektor, elsőpap, esperes) tudatos személyzeti politikát folytatott, az erre vonatkozó adatokat alább gyűjtöm majd össze. A 17. század első évtizedeiben folytatódik még az a trend, hogy magyarországiakat hívnak meg cseh és morva egyházközségekbe, majd a fehérhegyi csata után lódul ellenkező irányba a behozatal-kivitel mérlegének ingája azzal, hogy cseh emigráns papok tűnnek fel hazai állásokban, részben hazatérők, tehát ugyanazok a személyek, akik a korábbi szakemberkivitelben szerepet vállaltak.

4. Pályaminták, iskolázottság, a papság térbeli rekrutációja

A szemléletesség kedvéért néhány kiválasztott példán mutatom be a lelkészjelöltek tipikus életútját (részletesen csak az ordináció időpontjáig, ahogy ez önéletrajzukban szerepel). Példáimat az ordinációs feljegyzések V. kötetéből, tehát a nehezebben hozzáférhető, a kutatásban eddig kevésbé figyelembe vett adatok közül válogattam.

A példák azt a tipizálási sorrendet követik, amelyet A–K betűkkel jelölve a függelék 2. táblázatában alkalmaztam.

D – külföldre megy papnak az iskola elvégzése után

A Zámosztyán (Garamhídvég) született Jacobus Gallinae Bártfán kezdte iskoláit, majd három évig debreceni diák lett, ahol török fogságba került. Így jutott Szegedre, ahol szabad emberként élhetett és három évig még iskolát is látogatott. Szekeresek szöktették meg Kassára, ahol tovább folytatta tanulmányait, míg 1595-ben meg nem hívták a morvaországi Bučovice lelkészének.

G – Magyarországra jön külföldről az egyetem után

A wittenbergi születésű Paulus Lentzius Morvaiglón (Jihlava CZ) tanult, majd 1573-tól szülővárosa egyetemén, ahol magiszteri fokozatot szerzett; előbb a morva Meseritschben (valószínűleg Velké Meziříčí), majd Selmecbányán lett iskolarektor, 1602-től ugyanitt diakónus, 1607-től pedig a város plébánosa, végül esperes és püspökhelyettes is.

I – szülőhelyén lesz lelkész és J – nem tanul külföldön (domidoctus)

Adataink szerint: az eperjesi „rég magyar szerző”, Mihálykó János iskoláit Bártfán és Neerén végezte, kérdéses, hogy Wittenbergben folytatott-e tanulmányokat, 1593-tól eperjesi magyar lelkész, majd Szepes várában a Thurzók és Murányban Széchy György udvari prédikátora.

5. A mobilitás csomópontjai: a városi gimnáziumok

A korábbiakban hangsúlyosan említettem a középfokú oktatás fokozatos felértékelődését, a szomszédos tartományok közötti diákmozgásokat, a regionális iskolarendszer kiépülését és megszilárdulását. Egyértelmű, hogy ebben a privilegizált városok humanista iskolái játszották a fő szerepet: itthon főleg a szabad királyi városi és bányavárosi tanintézmények, külföldön pedig az úgynevezett akadémiai gimnáziumok, más néven a *gymnasium illustre* vagy *celebre* színvonalára felemelkedő középiskolák.²⁴ Melyek voltak a legnépszerűbbek a statisztikai vizsgálatba bevont lelkészjelöltek körében?

A listát messze magasan Bártfa vezeti 72 említéssel, hiszen ez az iskola Leonhard Stöckel és Thomas Fabri (Abdrucker) tevékenységének köszönhetően fél évszázadon keresztül (1539–1592, azaz a vizsgált 70 év jelentős részében) képes volt jó hírnevét

²⁴ SZABÓ 2014, 143–144.

megőrizni. Bártfa fő riválisa, Brassó azért maradt el ennyire (44 említéssel, ám így is a második helyen), mert erdélyi szász alumnusai – mint szó volt róla – csak a feldolgozott korszak első felében, 1577-ig vették igénybe a wittenbergi ordinációt. A hazai iskolák között ezután a következő városok erőssorrendje alakul ki: Selmecebánya (43), Trencsén (39), Lőcse (33), Eperjes (32), Besztercebánya (28), Kassa (26), Késmárk (23), Zsolna (14), Kisszeben (12), Zólyom (10).²⁵ Ez a sorrend nem mindenhol felel meg e városok gazdasági és politikai rangsorának: Trencsén meglepően előkelő helyet kap, Besztercebánya és Kassa pedig erősen lemarad. De már a gazdaságilag viszonylag jelentéktelen Bártfa esetében is láttuk, hogy iskolai téren a személyi kiválóság könnyen felülírja az általános erőviszonyokat. Kassa évtizedeken keresztül próbált húzóneveket megnyerni iskolája élére, de mindig csak átmeneti, rövid életű sikereket könyvelhetett el magának.

Besztercebánya és Trencsén esetére városföldrajzi magyarázatot is találhatunk: míg a Garam völgyében egymást érik a rivális szomszédos iskolák (a fenti listán három), addig Trencsén az északnyugati vármegyék kevés számú privilegizált városainak egyike. Trencsén előkelő helyét azonban az is magyarázza, hogy jelentős konkurencia hiányában sikerült neki az, ami Kassának nem: a környékbeli mezővárosi kisiskolákban maguknak nevet szerző pedagógusokat rendre meg tudta hívni, s így felvirágoztatta az oktatást.

A külföldi középiskolák közül három van versenyben ezekkel a hazai intézményekkel: Morvaigló (43 említés), Boroszló (34) és Magyarbród (11).²⁶ Morvaigló színvonalas akadémiai gimnáziuma Bártfáéhoz hasonló kisugárzású és jelentőségű volt, a német birodalomból is toborzott diákokat. A siker receptje is hasonló: ez a reformáció iránt elkötelezett kis bányaváros jó kapcsolatainak köszönhetően meg tudta nyerni magának a legtehetségesebb fiatal tanerőket (akik előbb Melanchthon, majd wittenbergi professzortársai ajánlásával, egyetemi magiszterként érkeztek ide). A morvaiglói rektorságból jöttek Magyarországra többek között Paulus Halvepapius besztercebányai és Matthias Eberhard selmecebányai elsőpapok. A kereskedelmi központ és iskolaváros Boroszlónak (Wrocław PL), a térség egyetlen metropoliszának eredményét nem kell különösebben értelmezgetni. A morva–magyar határhoz közeli Magyarbród (Uherský Brod CZ) viszont különösen élénk kapcsolatot ápol Magyarországgal, amire az alábbiakban számos adatot fogok ismertetni. Ebben az esetben nem is az iskola volt vonzó, hanem az a híd szerep, amit a város játszott a két szomszédos tartományban élő nemzetiségek (szlávok, németek, magyarok) és felekezetek (cseh testvérek, kelyhesek, lutheránusok) között.

²⁵ Hét említést teljesít még a városi iskolák közül Nagyszében.

²⁶ Hétszer fordul elő még Goldberg (Złotoryja PL) és hatszor Schweidnitz (Świdnica PL).

6. Mesterek és kisiskolák

Mint Erdélyi Gabriella kutatásai kapcsán fent említettem, rengeteg diák szerepel a római kérvények elbeszéléseiben: iskolában lakó kisdiákok, vándorló nagydiákok. Ezekből az adatokból rajzolódik ki a késő középkori Magyarország okleveles adataiból eddig ismeretlen falusi plébániai iskolahálózata.²⁷ Egyedül a vatikáni kötetek alapján a forrásszerűen dokumentált falusi iskolák száma szinte megduplázódik, az adatok logikus extrapolálásával pedig megsokszorozódik. Az időközben elpusztult vagy jelentéktelenné vált helységekben működő színvonalas oktatás kimutatása újraírja a hazai iskolatörténetet!

Ha el is tűnt nyomtalanul a török hódítással sok falusi iskola, melyek egykori létét a vatikáni kérvények alapján joggal feltételezhetjük, folyamatosan és töretlenül megmaradt a tanulás mint felemelkedési stratégia, melyet a 16. század közepétől már a humanista szellemben megszervezett, többnyire protestáns iskolák fennmaradt létszámadatai jeleznek.²⁸ (Az Erdélyi által idézett tudósításokat itt csupán egygel egészítem ki: Thuri Farkas Pál tolnai rektor 1556–1557-es körlevele szerint a hódoltsági iskola felső osztályába ötvenen jártak, akiknek tudásszomját Thuri alig tudta kielégíteni.²⁹)

A lelkészavatási életrajzok kvantitatív elemzésének nem is a frekvenciát, nemzedékek óta bejáratott városi intézmények rangsora a legfontosabb hozadéka, hanem egy ezzel párhuzamos, ezzel rivalizáló lista, a mezővárosi kisiskoláké. Az előző fejezetben a hazai privilegizált városok tizenkét iskoláját soroltam fel, melyek a vizsgált önéletrajzi mintán tíz említés fölött szerepeltek, emellé állítok most öt mezővárosi iskolát, melyek ugyanezt a mennyiségi kritériumot teljesítik: Privigyé (24),³⁰ Mosóc (23),³¹ Németlipcse (20),³² Rózsahegy (18),³³ Galgóc (12).³⁴ Elsőre feltűnik az a település-földrajzi tanulság, hogy mind „városmentes” vármegyéből valók, azaz abból az észak-nyugati térségből, mely alig tudott felmutatni privilegizált városokat,³⁵

²⁷ ERDÉLYI 2011, 87–90.

²⁸ ERDÉLYI 2011, 207.

²⁹ Numerus discentium est tantus, ut duo auditoria vix capiant: horum etsi pueri plerique sunt, tamen et maiorum sunt circiter quinquaginta. Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo. Kassa 1613 (RMNY 1054). Idézi: KATHONA 1974, 61–65, 65. Magyar fordítás ugyanott: 66–70, 70.

³⁰ Vö. Gymn 483–484.

³¹ Vö. Gymn 126–127.

³² Vö. Gymn 496–497.

³³ Vö. Gymn 145–146.

³⁴ Vö. Gymn 108–109. Tíz és öt említés között ezek teljesítenek: Turócszentmárton (9), Biccse (6), Neere (5).

³⁵ A kevés kivétel: Szokolca, Trencsén, Zsolna.

és ahol – mint az elmúlt évtizedek magyar várostörténeti kutatásai aprólékosan bemutatták – mezővárosi jogállású települések vettek át városi funkciókat.³⁶

Hihetetlen adatnak tűnik, de az itt bemutatott vizsgálati eredmények alapján Privigyé és Mosóc pontosan Kassa és Késmárk látogatottsági szintjén állnak. Elképzelhető, hogy a hét évtized egyes időszakaiban nagyobb biztonságban és nyugalomban működhetett egy mezővárosi iskola a jóindulatú földesúri patrónus védőszárnyai alatt, mint az uralkodótól közvetlenebbül függő vagy a főpapok érdeklődését inkább magukra vonó privilegizált városok intézményei. Ennek az általános lehetőségnek helyi esettanulmányokra való lebontásával most nem próbálkozom. Ha kvalitatív elemzésbe bocsátkozunk, akkor feltárhatjuk e vonzerőnek néhány további tényezőjét, például hogy ezek az iskolák képesek voltak hosszabb-rövidebb időre a 16. század második felének olyan városi iskolákban edződött sztárpedagógusait megnyerni, mint Nicolaus Colacinatus (Privigyé 1570–1572), Josephus Bastianus (Mosóc 1573–1576), Albertus Husselius (Privigyé 1580–1583, Mosóc 1583–1584), Matthias Lochmann (Privigyé 1586–1593) vagy Thomas Dorothicius (Rózsashegy 1584–1589, Mosóc 1589–1596).

A tanári személyiség, a pedagógusi hírnév iskolaformáló erejére már Erdélyi Gabriella késő középkori kutatásai is rámutattak. Colacinatust, Husseliust és társaikat így egyszemélyes intézményeknek is tekinthetjük, akik jobb lehetőségek kedvéért vagy helyi üldöztetés miatt időről időre továbbálltak, de diákjaik követték őket faluról városra, városról falura. Iskoláiknak így csak a legkevésbé fontos adata, a székhelye és fenntartója változott, a tananyag, a színvonal, a személyi állomány maradt. Éppen Colacinatust az első hazai protestáns hebraistaként tartja számon a tudománytörténet, aki falusi tanodáiban olyan korban is oktatta ezt a szent nyelvet, amikor erre sok városi humanista gimnázium sem vállalkozott.³⁷

Feltűnő körülmény, hogy az önéletrajzok – az iskola székhelyét kihagyva – sokszor csak a „húzónevet” említik, vagy azért, mert ez volt a lényegesebb adat, vagy azért, mert elvárták olvasójuktól, hogy ezt maga is ki tudja egészíteni.

A mezővárosi iskolák tanítógárdájánál nem is az a legmeghökkenőbb, hogy többnyire egyetemet járt szakembereket, magisztereket találunk ezekben az állásokban, hanem ennek éppen az ellenkezője: hogy olyanok is képesek erre a teljesítményre, a színvonal biztosítására, akik maguk csak hazai iskolákat látogattak. Így a már említett Albertus Husselius is *domidoctus*, de ugyanígy más sokat dicsért kollégái

³⁶ KUBINYI 1971.

³⁷ Isaaacus Abrahamides: *Tandem Moschovicium ad magnum illum Nicolaum Colacinatem linguarum Graecae et Hebraeae causa profectus totum triennium exegi*. MEEE 112; WO JGPÖ Nr. 458. Vö. RMSZ 145.

is, mint például Georgius Conradi, Michael Czabaneus, Nicolaus Marikowsky, Johannes Parlagi, Andreas Schindler vagy Severinus Sculteti. Ez az észrevétel minden másnál meggyőzőbben mutatja a hazai középfokú iskolarendszer egyenletes színvonalát: diákjainak ugyanolyan szolid felkészültséget nyújthatott, mint az ünnepektől akadémiák.³⁸

7. Emigránsok kulcspozícióban: Cseh- és Morvaország

A mobilitás harmadik korszakának ismertetésekor vetettem fel a lehetőségét egy tudatos káderpolitikának, mely magyarországiak útját egyengethette külföldi állások betöltéséhez. A pályázók dolgát bizonyára megkönnyítette, hogy nem ők voltak ott az első fecskék, hanem az emigránsoknak-peregrinusoknak már egy korábbi generációját találták maguk előtt. Hogy ennek jelentősége volt számukra, az bizonyítja, hogy életrajzaikban újra meg újra utalást tettek külföldi patrónusaik magyarországi származására.

A legtöbbet emlegetett (nyolc életrajzban is előforduló) ilyen emigráns pártfogó Martinus Mallobicenus (Malobicky) Pannonus magyarbródi iskolarektor, majd dékán volt, aki 1582-ben nyerte el lelkési ordinációját.³⁹

Nem dönthető el egyértelműen, hogy Nicolaus Gehla Nicopolitanus Pannonus, a morvaországi Nosislav dékánja melyik pannon Nicopolis (valószínűleg Liptószentmiklós) szülőtte, de négy magyarországi lelkészjelölt pályáját egyengette.⁴⁰

Egy harmadik dékánnak, Ledeč lelkési vezetőjének csak ragadványnevét ismerjük: „Czivir Neosoliensis”, ez feltehetőleg Jacobus Martis besztercebányai születésű lelkészt takarja, akit 1591-ben ordináltak Ledečre.⁴¹ További besztercebányai származású lelkész Morvaországban: „Joannes Trzelius Nouozoliensis pastor Vanouiensis”.⁴² Nekik kettejüknek egy-egy jelölt mond köszönetet támogatásukért.

Az ellenkező irányba, Magyarországra érkező idegenlégiós iskolamesterek között a morvaiglóiak (Matthias Eberhard, Paulus Halvepapius, Johannes Mylius) és a neisseiek (Johannes Egranus, Johannes Haunold, Thomas Hentschel) dominálnak, a két boroszlói velük szemben csak a harmadik helyre szorul (Fabianus Döring, Franciscus Walther).

A cseh Vodňany városából 1580-ban Zólyomba iskolarektornak érkező Elias

³⁸ Vö. MÉSZÁROS 1981.

³⁹ Vö. BECKER 1897, 82; DEUTSCH 149, 163; RMNY 456, 611(63). Említések az életrajzokban: MEEE 84, 91, 114; WO JGPÖ Nr. 175, 274, 318, 320, 354, 398, 402, 618.

⁴⁰ Említések: MEEE 111; WO JGPÖ Nr. 430, 442, 446–447.

⁴¹ Vö. MEEE 102; WO JGPÖ Nr. 384. Említés: WO JGPÖ Nr. 479.

⁴² Említés: WO JGPÖ Nr. 543.

Eberhardi Wodnanus esete azért tanulságos, mert egyik tanítványa önéletrajzában elárulja, hogy külön az ő kedvéért jött közös szülővárosukból, Vodňanyból a zólyomi iskolába.⁴³ A többi határátlépő tanár is hasonló módon gyakorolhatott vonzást a hazájából érkező diákokra.

8. A nyelv kedvéért

Ugyan a fentiekben láttuk, hogy már ebben a korban is elterjedt volt az iskolázási mobilitás, a peregrináció, de feltűnő, hogy a szlovákok szívesebben mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más német polgárságú városokba, a magyarok pedig Erdélybe. Igaz, hogy a latinnal mindenütt egyformán lehetett boldogulni, de ki-ki a maga anyanyelvéhez hasonló környezetet részesített előnyben. Jóval később alakul ki az a szokás, hogy „a nyelv kedvéért” küldik szülei a diákot hol ide, hol oda, és jóval később fogalmazódik meg az az igény a polgárság körében, hogy illik ismerni „az ország nyelveit” (legalább hármat).⁴⁴ Ezt a szempontot: „a nyelv kedvéért” leírva először 1595-ben, a későbbi szuperintendens, a horhádi Abrahamides Izsák önéletrajzában láttam, aki a selmecebányai iskolát választotta *linguarumque causa*.⁴⁵ Őt magyarországi jelölt életrajza említi a népnyelvek tanulásának fontosságát, ezeket az idézeteket a függelék 1. táblázatában közlöm. Közülük a szlovákok mindig a németet és a magyart, míg az egyetlen német anyanyelvű a szlovákot, a magyart és a lengyelt sajátította el. A magyar nyelvtanulás legnépszerűbb helyszínei: Eger (4 említés), Sárospatak (3), Szenc (2), Gönc (2), Nagybánya (2), Beregszász (1) és Debrecen (1). Valószínűleg a fejlett oktatás és az összetett nyelvi térben való eligazodás, rugalmas alkalmazkodás vezetett a lelkész- és tanítópalánták magyarországi túlképzéséhez, exportjához, s mint láttuk, a határon túli felvevőpiacok átmeneti meghódításához.

Rövidítések

AAV 1–3 = *Album Academiae Vitebergensis*. 1. köt. 1502–1560. Tauchnitz, Leipzig, 1841.

2. köt. 1560–1602. Niemeyer, Halle, 1894. 3. köt. *Indices*. Niemeyer, Halle, 1905.

DEUTSCH = DEUTSCH, George: Die mährischen evangel. Kirchengemeinden und ihre Seelsorger in der Reformationszeit. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 9 (1888) 145–174.

ELEM I/1 = CSEPREGI Zoltán: *Evangelikus lelkészek Magyarországon*. 1. köt. *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*. I/1: A–L. MEDiT, Budapest, 2014.

⁴³ WO JGPÖ Nr. 398. Vö. Gymn 350, 438; WO JGPÖ Nr. 458.

⁴⁴ CSEPREGI 2011.

⁴⁵ WO JGPÖ Nr. 458; MEEE 112.

- ETE 2 = BUNYITAY Vince et al. (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. 2. köt. Szent István Társulat, Budapest, 1904.
- Gymn = REZIK, Ján – MATTHAEIDES, Samuel: *Gymnaziológia. Dejiny gymnazii na Slovensku*. Szerk. Vladislav Ružička. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava, 1971.
- MEEE = PRÓNAY Dezső – STROMP László (szerk.): *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*. 1. köt. Hornyánszky, Budapest, 1905.
- RMNY = BORSA Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–4. köt. 1473–1670. Akadémiai, Budapest, 1971–2012.
- RMSZ = WIX Györgyné – P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Régi magyarországi szerzők*. 1. köt. *A kezdetektől 1700-ig*. OSZK, Budapest, 2008.
- SBS = *Slovenský Biografický Slovník (od roku 833 do roku 1990)*. 1–6. köt. Szerk. Augustín Maťovčík. Matica slovenská, Martin, 1994.
- SZÖGI = SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*. ELTE Levéltára, Budapest, 2011. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.)
- WAGNER = WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*. 1. köt. *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22/1.)
- WO 1–2 = BUCHWALD, Georg: *Wittenberger Ordiniertenbuch*. 1–2. köt. 1537–1572. Wigand, Leipzig, 1894–1895.
- WO JGPÖ = BUCHWALD, Georg: Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordiniertenbüchern seit dem Jahre 1573. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 16 (1895) 29–34, 176–202; 17 (1896) 25–63, 157–186; 18 (1897) 56–72, 239–258; 19 (1898) 111–126; 21 (1900) 113–128; 23 (1902) 183–203; 24 (1903) 78–96, 236–263.

Szakirodalom

- BARTHOLOMAEIDES, Ioannes Ladislaus: *Memoriae Vngarorum qui in alma condamniversitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Trattner, Pesth, 1817.
- BECKER, Heinrich: Böhmisches Pastoren in Anhalt ordiniert 1583–1609. *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 17 (1896) 72–95, 129–156; 18 (1897) 73–87.
- CSEPREGI Zoltán: Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében. *Keresztyén Igazság*, új folyam 92. sz. 2011/4. 9–19.
- CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*. Balassi, Budapest, 2013. (Humanizmus és reformáció 34.)
- ERDÉLYI Gabriella: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Libri, Budapest, [2011].
- GOODALE, Jay: Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. *Historische Anthropologie* 7 (1999) 197–211.

- HORNÝÁNSZKY Viktor (szerk.): *Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn. Mudrony Bohuslav, Bobok György predikátorok és Hornyánszky György rektor kéziratok művének felhasználásával kiadja Hornyánszky Viktor.* 2. kiad. Hornyánszky, Pest, 1867.
- JAKUBOWSKI-TIESSEN, Manfred: Wege ins Pfarramt. Pfarrerberufungen in der Frühen Neuzeit. In: Jakubowski-Tiessen, Manfred (szerk.): *Geistliche Lebenswelten: zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Geistlichen in Spätmittelalter und Früher Neuzeit.* Wachholtz, Neumünster, 2005. (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 37.) 97–115.
- KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből.* Akadémiai, Budapest, 1974. (Humanizmus és Reformáció 4.)
- KATONA, Tünde: *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts.* Oldenbourg, München, 2011. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 41.)
- KAUFMANN, Thomas: The Clergy and the Theological Culture of the Age: The Education of Lutheran Pastors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Dixon, C. Scott – Schorn-Schütte, Luise (szerk.): *The Protestant clergy of early modern Europe.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003. 120–136.
- KLANICZA, Martinus: Fata Aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem. In: Fabó, Andreas (szerk.): *Monumenta ev. Aug. conf. in Hungaria historica.* 3. köt. Osterlamm, Pest, 1865. 1–354.
- KLEIN, Ioannes Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn.* 1–3. köt. Leipzig–Ofen–Pest, 1789–1873.
- KUBINYI András: A középkori magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdésehez. *Településtudományi Közlemények* 19. évf. 1971/23. 58–78.
- MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”.* Akadémiai, Budapest, 1981. (Humanizmus és Reformáció 11.)
- PTASZYŃSKI, Maciej: Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt kützel? Soziale Herkunft, Bildung und theologisches Selbstverständnis der evangelischen Geistlichkeit in den Herzogtümern Pommern. In: Schorn-Schütte, Luise (szerk.): *Intellektuelle in der Frühen Neuzeit, Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen gelehrten Bürgertums.* De Gruyter, Berlin, 2010. 69–104.
- RIEGG, Ernst: *Konfliktbereitschaft und Mobilität: die protestantischen Geistlichen zwölf süddeutscher Reichsstädte zwischen Passauer Vertrag und Restitutionsedikt.* DRW-Verl. Weinbrenner, Leinfelden-Echterdingen, 2002. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 43.)
- SCHORN-SCHÜTTE, Luise: *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit: Deren Anteil an der Entfaltung frühneuzeitlicher Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig.* GVH, Gütersloh, 1996. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 62.)

SOFFNER, Johann: Ein Brieger Ordinationsregister aus der Zeit von 1564–1573. *Zeitschrift für Geschichte und Alterthum Schlesiens* 31 (1897) 289–310.

SZABÓ András Péter: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraiújkorász” szemmel. *Történelmi Szemle* 56. évf. 2014/1. 133–170.

SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. JATE, Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum 4.)

TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion, Bukarest, 1979.

VOGLER, Bernard: Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung: Karrieremuster evangelischer Geistlichkeit. *Archiv für Reformationsgeschichte* 85 (1994) 225–233.

Függelék

1. táblázat: Magyarországi lelkészjelöltek a nyelvtanulásról

Név, ordináció dátuma	Idézet	Bibliográfia
Isaacus Abrahamides Hrochotius, 1595	Egressus tandem [litterarum] necessariorum pietatis linguarumque causa Schemnicium primo sub Abrahamo Schremellio totum quadriennium in studio literarum honeste vixi.	ELEM I/1: 3; MEEE 112; RMSz 29; SBS 1: 27; WO JGPÖ Nr. 458.
M. Stephanus Xylander Leutschoviensis, 1599	Postea vero ad linguas Slavonicam, Hungaricam et Polonicam addiscere missus Teutoliptoviam.	MEEE 120–122; RMSz 910; SBS 6: 381; SzöGI Nr. 258, 1336, 3718; WO JGPÖ Nr. 580.
Michael Pentekius Zdanenus, 1600	Hinc Schemnicium studiorum et linguae Germanicae ediscendae causa profectus Rectore M. Joanne Heinoldo annum cum semestri usus sum. [...] Unde Ungarici sermonis desiderio flagrans Agriam me contuli ibique triennium sub scholae praefectis Balthasaro Miscolcio et Valentino Sarkozio exegi.	MEEE 124–125; SzöGI Nr. 3856; WO JGPÖ Nr. 612.
Nicolaus Marihowsky [Marikowsky] Belluschenus, 1600	Sequentibus annis ueni Zemtzinum ad discendam linguam Ungaricam, ubi quinquennium consumsi, praeceptoribus usus Valentine Zarnias, Daniele Köui et Francisco Vasarhelino.	Gymn 95, 484; MEEE 126, 133; WO JGPÖ Nr. 631.

Név, ordináció dátuma	Idézet	Bibliográfia
Michael Guttowianus Liptowiensis, 1601	Traditus postea sum extraneis praeceptoribus in superiorem Ungariam ediscendae linguae gratia, ubi quoque annos aliquot exegi, utpote Rivulis dominarum mansi per biennium, Berexasini et Goncini annum, Cassoviae per duos annos, Agriae quae nunc occupata est a Turcis, per biennium.	ELEM I/1: 619; MEEE 130; WO JGPÖ Nr. 663.

2. táblázat: A Magyarországon megfordult lelkészjelöltek életpályáinak statisztikája

	WO I (WO 1) 1540–1560 n. századok + századok	WO II + III (WO 2) 1560–1572 n. századok + századok	WO IV (WO JGPÖ) 1573–1589 n. századok + századok	WO V (WO JGPÖ) 1590–1606 nincsenek erdélyiek	WO VI (MEEE) 1606–1610 nincsenek erdélyiek	Σ 1540–1610 n. századok + századok
A hazatér Mo-ra egyetemről	27 + 31 = 58	14 + 21 = 35	38 + 2 = 40	14	2	95 + 54 = 149
B hazatér Mo-ra a külföldi iskolából	1	2 + 1 = 3	19	6	2	30 + 1 = 31
C külföldre megy papnak az egye- temről	3 + 3 = 6	5	3	8	1	20 + 3 = 23
D külföldre megy papnak az isko- lából	1	6 + 1 = 7	9	28	10	54 + 1 = 55
A + C egy. vég- zettség	64	19 + 21 = 40	43	22	3	151 + 21 = 172
B + D isk. vég- zettség	2	8 + 2 = 10	28	34	12	84 + 2 = 86
E hazatér Mo-ról külföldre az egyetem után	0	2	9	5	0	16
F hazatér Mo-ról külföldre az iskola után	1	14	17	34	1	67
G Mo-ra jön kül- földről az egyetem után	8	4	4	8	0	24

	WO I (WO 1) 1540–1560 n. szászok + szászok	WO II + III (WO 2) 1560–1572 n. szászok + szászok	WO IV (WO JGPÖ) 1573–1589 n. szászok + szászok	WO V (WO JGPÖ) 1590–1606 nincsenek erdélyiek	WO VI (MEEE) 1606–1610 nincsenek erdélyiek	Σ 1540–1610 n. szászok + szászok
H Mo-ra jön külföldről az iskola után	3	1	11	5	0	20
E + G egy. vég- zettség	8	6	13	13	0	40
F + H isk. vég- zettség	4	15	28	39	1	87
I szülőhelyén lesz lelkész adataink szerint	5 + 17 = 22	15 + 16 = 31	35 + 2 = 37	9	0	64 + 35 = 99
J nem tanul külföldön adataink szerint	4 + 5 = 9	5 + 1 = 6	40	26	3	78 + 6 = 84
K sorsáról nincs adat	1	0	1	0	0	2
Σ	51 + 38 = 89	53 + 22 = 75	154 + 2 = 156	135	17	410 + 62 = 472